

„Ze zbrojnic udělejte biblioték – z děl zvonů k muzice.“¹

Komenského myšlenky o válce a míru

Věra Schifferová

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

schifferova@flu.cas.cz

Abstract:

“From Armories Make Libraries – from Cannons, Bells for Music.”

Comenius' Thoughts on War and Peace

The issues of war and peace occupied a leading place in Comenius' interests. Comenius was one of the main representatives of Irenicism in the early modern period, the aim of his all-remedial work being the elimination of wars and the reconciliation of all mankind. However, his ideas about peace and war are to a considerable extent controversial in nature. Wars, for this visionary, are part of the world that “is,” while the establishment of universal peace and reconciliation is a program for a world that only “should be.” Comenius approaches the problem as a theologian and philosopher, and his reflections on war and peace have a deep theological and philosophical foundation. The study presented here analyzes the theological basis of Comenius' views on war and peace (original sin, fall and corruption; chiliasm) in close union with axiology (human affairs, service to Mammon) and ontology (emphasis on the whole and unity, order).

Keywords: J. A. Comenius, war and peace, human affairs, original sin, chiliasm, ontology

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2024.2r.263>

Evropa doby Komenského byla zmítána ve víru náboženských válek. Otřesy způsobené válečnými událostmi našeho myslitele na jeho cestě životem trvale provázely, vleklý válečný konflikt mezi katolíky a protestanty mu přichystal životní úděl exulanta. Připomeňme na tomto místě jeho vlastní trpké

1 Komenský, J. A., *Clamores Eliae*. In: *Dílo Jana Amose Komenského. Johannis Amos Comenii Opera omnia* (zde dále jen DJAK). Vol. 23. Ed. J. Nováková. Praha, Academia 1992, s. 43.

postesknutí: „Dobrý bože, kolik útrap lidstvu způsobila ta hnusná zhouba, válka! Nic jiného není třeba připomínat. Vyjde to najevo, jestliže si všimneme současné války, která už skoro čtyřicet let plane v nešťastné Evropě. Kolik vylidnila měst, zpusťovala země, vybila národů a rozvrátila kvetoucích států, kolik mocných říší zahubila! A dosud není běsnění konec. Ti, kdo dosud přežili, se stále usilovně snaží, aby se vyhubili. Jaká pomoc na toto neštěstí, kdy mu bude konec?“²

Není divu, že otázky míru a smíření zaujaly přední místo v Komenského zájmu a díle. Svým programem univerzální nápravy „věcí lidských“, v němž je spatřován jeho hlavní myslitelský přínos, chtěl vyvést lidstvo z krize náboženských válek a nastolit všeobecný mír. Emendační program je vrcholně zpracován v heptalogii *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*,³ jež je jedním z hlavních pramenů této studie. Dalšími důležitými prameny jsou i některé další texty pocházející z všennápravného období: *Via lucis*,⁴ *Unum necessarium*,⁵ *Angelus pacis*⁶ a kodex *Clamores Eliae*.⁷ Předložená stať se však opírá i o některé české spisy Komenského a o spisy věnované politické tematice, též o díla pedagogická, včetně jazykových kompendií.

2 Komenský, J. A., Panegersia, kap. VI, § 25. Přel. J. Kalivoda a M. Svatoš. In: Komenský, J. A., *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Vol. I–III (zde dále jen *Obecná porada*). Překlad z lat., doprovodné poznámky, redakce: Kolektiv autorů. Praha, Svoboda 1992. Zde citované místo: Vol. I, s. 95. Lat. orig.: Komenský, J. A., Panegersia. Eds. V. Balík – V. Schifferová. In: Komenský, J. A., *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Část 1 = Pars 1: Europae lumina. Panegersia. Panaugia. In: *DJAK*. Vol. 19/I. Eds. M. Steiner – V. Balík – D. Čapková – V. Schifferová – M. Klosová – L. Storchová. Praha, Academia 2014. Část 2 = Pars 2: Pansophia. Část 1 = Pars 1: Praefationes ceteraque Pansophiae praemissa. Mundus possibilis. Mundus archetypus. Mundus angelicus. In: *DJAK*. Vol. 19/II. Eds. M. Steiner – M. Klosová – V. Balík – M. Králová – M. Kyrálová – L. Rezníková – V. Schifferová – M. Žemla. Praha, Academia 2022. Zde citované místo: Vol. 19/I, s. 121.

Viz. též vydání celého spisu v latinském orig.: Komenský, J. A., *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Vol. I–II. Eds. J. Červenka – V. T. Miškovská-Kozáková et al. Prague, Academia 1966 (dále jen CC).

3 Viz předchozí poznámka. In: *DJAK*. Vol. 19/II.

4 Komenský, J. A., *Via lucis vestigata et vestiganda* (zde dále jen *Via lucis*). Eds. J. Nováková – J. Borská. In: *DJAK*. Vol. 14. Praha, Academia 1974, s. 279–385. Čes. překlad: Komenský, J. A., *Cesta světla dosud vyhledaná a i nadále vyhledávaná* (zde dále jen *Cesta světla*). In: J. A. Comenii *Via lucis*. J. A. Komenského *Cesta světla*. Eds. J. Kopecký – J. Kyrášek – J. Patočka – J. Popelová-Otáhalová. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1961, s. 3–146.

5 Komenský, J. A., *Unum necessarium*. Ed. J. Nováková. In: *DJAK*. Vol. 18. Praha, Academia 1974, s. 69–145; čes. překlad: Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*. Přel. L. Brož. Praha, Kalich 2022.

6 Komenský, J. A., *Angelus pacis*. Eds. M. Kyrálová – J. Nováková. In: *DJAK*. Vol. 13. Praha, Academia 1974, s. 175–206; čes. překlad: Komenský, J. A., *Posel míru*. Přel. J. Hendrich, revize př. M. Klučka. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. VI. Eds. J. Polišenský – J. Brambora. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 501–543.

7 Komenský, J. A., *Clamores Eliae*, c.d.

1. „... Nulla salus in bello“⁴⁸

Komenský válku považoval za projev barbarství,⁹ za cosi zvířecího (*bellum belluinum quiddam est*), co odporuje lidskosti (*humanitas*).¹⁰ Válka pro něj byla nejen něco nerozumného a protirozumnového, válka mu byla přímo vychýlením z psychické normality, doslova šílenstvím.¹¹ Hluboce doufal, že „po tolika záhubných sporech, kterými málem shořela církev i svět“ se lidé vrátí k zdravému rozumu.¹² Varoval a vyzýval: „Válkami se děsivě navzájem otrásají, ba podvracejí království světa. Spěchejme nabízet rady míru, zapřísahám! Abychom se od šílenství vrátili k rozumu, nežli se udoláme vzájemnými ranami i my zbylí.“¹³ Naléhavě si přál, „aby se svět zastavil, válčit přestal a učinil místo knížeti míru, Kristu! Neboť je nutno, aby tak veliké hrůzy, proudy násilností byly již jednou v lidském pokolení zastaveny.“¹⁴ Nové a nové války, to je pro Komenského také jeden ze symptomů sisyfovského lidského údělu: „Jak mnoho rozepří, soudů a válek, o kterých se myslelo, že jsou šťastně urovnány, propuká znovu v nové spory a války?... Hle, my všichni jsme se stali Sisyfy!“¹⁵ Připomeňme ještě proslulý hexamet, který doprovází emblém zobrazený na titulním listu Komenského souborného didaktického díla a vyjadřuje jeho odpor k násilí v pedagogice, avšak je v něm spatřována i jeho životní zásada či osobní krédo: „*Omnia sponte fluant, absit violentia rebus.*“¹⁶

-
- 8 Publius Vergilius Maro, *Aeneis* 1, 362. Hrsg. von Iannel, Gautherus. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1939, s. 230. – Komenský, J. A., Panorthosia, kap. XXIV. In: *týž*, CC. Vol. II, c.d., sl. 637. Čes. překlad: Komenský, J. A., „... Válka žádné blaho nepřináší.“ – In: *týž*, Panorthosia. Přel. J. Hendrich – J. Beneš. In: Komenský, J. A., *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 406.
- 9 Srov. Komenský, J. A., *Řeč o vzdělávání ducha*. Přel. J. Patočka. In: *týž*, *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. II. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960, s. 134. Lat. orig.: Komenský, J. A., *De cultura ingeniorum oratio*. In: *týž*, *Opera didactica omnia* (dále jen ODO). Editio anni 1657 lucis ope expressa. 2 tomi. Praegae, In aedibus Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae 1957. Zde citované místo: Vol. II, Pars III, sl. 100.
- 10 Srov. Komenský, J. A., *Unum necessarium*, c.d., kap. VII, § 16, s. 113; čes. překlad: Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*, c.d., s. 152. – U Komenského častěji, viz k tomu: Steiner, M., In praefationes ceteraque Pansophiae praemissa commentarius. In: *DJAK*. Vol. 19/II, c.d., s. 91a.
- 11 Srov. Komenský, J. A., *Pannuthesia*, kap. I, § 11. Přel. L. Velčovská – J. Beneš. In: Komenský, J. A., *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 470. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Pannuthesia*. In: *týž*, CC. Vol. II, c.d., sl. 703.
- 12 Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. XX, § 14, s. 131. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 360.
- 13 Komenský, J. A., *Pannuthesia*, kap. I, § 11. In: *týž*, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 483. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Pannuthesia*. In: *týž*, CC. Vol. II, c.d., sl. 703.
- 14 Komenský, J. A., *Posel míru*, c.d., § 60, s. 540. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Angelus pacis*, c.d., s. 203.
- 15 Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*, c.d., kap. I, § 7, s. 39. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Unum necessarium*, c.d., s. 79.
- 16 „Všechno necht' plyne spontánně, násilí necht' je vzdáleno věcem.“ Komenský, J. A., ODO. Tomus I, emblém na titulním listu. Viz k tomu: Fritsch, A., *Alles fließe von sich selbst, Gewalt sei ferne den Dingen. Das Emblem des Johann Amos Comenius*. In: *Comenius und der Weltfriede*.

Komenský bezesporu byl jedním z nejvýznamnějších představitelů pacifismu 17. století. Johann Gottfried Herder v něm spatřoval „našeho abbého de St. Pierre“.¹⁷ Albert Schweitzer o něm napsal: „Je to první filosof, který se cítil nucen stále a stále se zabývat problémem míru. Filosofie se u něho odvážila na území politiky. Nebyl to snílek.“¹⁸ Komenský sám ve vlastní sebereflexi své irénické snahy (*irenicum studium*) pokládal za nesmírně důležité, ale považoval je též za jeden z dlouhotrvajících a těžkých osobních labyrintů.¹⁹ Tvář Komenského – irénika a pacifisty je v odborných kruzích i v širším okruhu veřejnosti vcelku známa. Kromě vědeckých studií byly o tomto tématu napsány popularizační texty, jeho mírové snahy bývají zmiňovány i v oslavných promluvách či politických projevech – k takovýmto příležitostem jsou ovšem jeho výroky vybírány *ad hoc*, účelově, bez ohledu na kontext, do něhož náležejí, a následkem toho bývají jeho myšlenky zjednodušovány, zkreslovány i přikrášlovány. „Komenský – bojovník za mír“, to u nás před rokem 1989 bylo i oblíbené ideologické téma publikací spadajících do sféry politické propagandy.

2. „...Někdy lze míru dosáhnout jen mocí zbraní...“²⁰

Komenského úvahy o válce a násilí, míru a usmíření však nejsou tak jednoznačné, jak se někdy má za to a jak by se mohlo zdát, kdybychom se omezili třeba jen na vybrané výroky odsuzující válčení a násilnosti, které jsme citovali výše. Komenský nebyl pacifistou kategoricky odmítajícím jakékoli války

(Pokrač. pozn. č. 17) *Comenius and World Peace*. Hrsg. W. Korthaase – S. Hauff – A. Fritsch et al. Berlin, Deutsche Comenius-Gesellschaft Berlin 2005, s. 118–141. – Viz též Goris, W. – Meyer, M. A. – Urbánek, V. (Hrsg.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*. Wiesbaden, Springer VS 2016.

- 17 Herder, J. G., St. Pierre und Comenius. In: týž, *Briefe zur Beförderung der Humanität*. Bd. 5. list č. 57. Riga, bei Johann Friedrich Hartknoch 1795, s. 31; čes. překl.: Z dopisů na podporu lidskosti: Komenský. In: Komenský, J. A., *Vývoj lidskosti*. Přel. J. Patočka. Praha, Jan Laichter 1941, s. 391. Francouzský kněz, diplomat, osvícenský politický myslitel Charles-Irénéé Castel de Saint Pierre (1658–1743) byl autorem návrhu na zajištění světového míru vytvořením federativního sdružení evropských států.
– Viz též Patočka, J., Doslov ke knize *Gentium salutis reparator* – Posel míru a blaha národů. In: týž, *Komeniologické studie. Soubor textů o J. A. Komenském*. Díl I: Texty publikované v letech 1941–1958. Ed. V. Schifferová. Praha, OIKOYMENH 1997, s. 125. (*Sebrané spisy Jana Patočky*. Svazek 9/1.)
- 18 Dopis A. Schweitzera J. Bramborovi, 28. 7. 1965, Lambaréné, République Gabonaise, Afrique Equatorial. In: *Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského. Acta Comeniana*, XXIV, 1970, s. 258–259.
- 19 Srov. Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*, c.d., kap. X, § 4, s. 190. Srov. lat. orig.: Komenský, J. A., *Unum necessarium*, c.d., s. 124.
- 20 Komenský, J. A., *Svět mravní*, kap. VIII, § 15. Přel. J. Hejlek. In: Komenský, J. A., *Pansofia*. In: týž, *Obecná porada*. Vol. II, c.d., s. 240. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Mundus moralis*. In: týž, *CC*. Vol. I, c.d., sl. 997.

a násilí. Například již ve své první učebnici latiny *Janua linguarum reserata* vydané v Lešně 1631, kde je otázce míru a války věnován dosti rozsáhlý pasus, uvádí, že pokojný stav je sice žádostivější, avšak někdy jej lze obhájit jen silou zbraní.²¹ Podobně se vyjadřuje také později, například ve *Světě mravním*. I tady vcelku realisticky uznává, že někdy lze míru dosáhnout jen mocí zbraní, třeba „kvůli zlým sousedům, kteří nás a náš majetek napadají“.²²

Komenský klade otázku, zda se vůbec mají vést války. Uvádí důvody, proč jsou války přípustné podle přirozeného práva a proč jsou nepřípustné z hlediska evangelia. K bezvýhradnému pacifismu se nepřiklání, ale přesto se hlásí k irénické myšlence: „Kvůli čemu se může vést válka? Ať jsou příčiny válek jakékoli, přesto je třeba přihlédnout k tomu, že jeden mír je spolehlivější než vítězství, ve které se doufá, a že vždy je nebezpečné pohybovat se na ostří nože nebo se položit mezi kladivo a kovadlinu, a na základě toho dát vždy přednost míru před válkou.“²³ K tomu ale připojuje dodatek, v němž irénickou myšlenku relativizuje a omezuje: „Něco jiného snad je, když mír je naprosto pochybný a věrolomní a pokrytečtí lidé nepokrytě chystají něco hrozného, strojí nám záhubu, a když doléhajícímu nebezpečí nelze čelit mírnějšími prostředky. V takovém případě... se má dát přednost čestné válce před potupným mírem a je lépe jednou podstoupit nebezpečí než stále žít ve strachu.“²⁴

Jan Patočka poukázal na zvláštnost Komenského úsilí o všeobecné smíření, plynoucí z jeho angažovanosti v politicko-náboženských konfliktech na straně protestantské. Komenský podle jeho názoru „není pacifistou v moderním smyslu ‚au-dessus de la mêlée‘, nad vřavou“. Byl straníkem, o němž „mohlo být řečeno, že není ve skutečnosti činitelem míru, nýbrž fakticky *propagátorem války*,²⁵ vskutku za třicetileté války bojoval proti předčasnému skončení, pak spolupůsobil na rodinu Rákóczi, aby zasáhli do války severní, na podporu jejich radikalismu vydal *Lux in tenebris*, proocství, která jitrila mysl, propagoval ustavičně boj proti papežství a Habsburskému domu – jeden z nejnebezpečnějších nepřátel habsburského a římského míru“. To všechno je podle Patočky pravda, avšak přesto je Komenský „ve svém jádře myslitel harmonie“ a v tomto hlubším smyslu je i „*myslítelem míru, myslítelem*

21 Srov. Komenský, J. A., *Janua linguarum reserata sive Seminarium linguarum et scientiarum omnium*. In: týž, ODO. Tomus I, Pars I, sl. 285.

22 Komenský, J. A., *Svět mravní*, c.d., kap. VIII, § 15, s. 240–241. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Mundus moralis*, c.d., sl. 997.

23 Tamtéž, s. 241. Takřka shodné vyjádření najdeme i v latinském kompendiu: Komenský, J. A., *Atrium*, XCIII, § 884. In: týž, ODO. Tomus II. Pars III, sl. 698–699.

24 Komenský, J. A., *Svět mravní*, c.d., kap. VIII, § 17, s. 241. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Mundus moralis*, c.d., sl. 998.

25 Zdůraznila V. Sch.

*podstaty míru.*²⁶ Ne mír za každou cenu, mír, který je ve skutečnosti jen mír hřbitova, poddanství, vlády tyranie, a to znamená falše, nepravdy, bludu.²⁷

Patočkovy snad až provokativní formulace upozorňují na komplikovanost, ba snad i určitou kontroverznost Komenského myšlenek o válce a míru, již se v tomto příspěvku pokusím objasnit. Patočka však rovněž poukázal na specifickou Komenského pacifismu, jenž je u našeho „myslitele podstaty míru“ hluboce filosoficky založen a má výrazná teologická východiska. I tomu bude v tomto příspěvku věnována pozornost, byť stručně.²⁸ Protože pro Komenského je příznačné těsné sepětí teologie a filosofie, nejsou ani v tomto příspěvku aspekty teologické a filosofické od sebe separovány.

3. „Bůh válku dovolil...“

Podle Jana Patočky „Komenského koncepce míru vychází z koncepce války. Válka, násilí, nesvár, boj ve společnosti a vnějším světě je pouze projevem bludného stavu, labyrintu, zmatení člověka, toho, že není sám v sobě u sebe, odcizen sobě.“²⁹ Základem pojetí války a míru je u Komenského biblická teologie prvotního hříchu, pádu, zkaženosti a spásy. Na počátku byl všeobecný mír, jenž byl porušen prvotním hříchem. Kdyby se tyto vztahy mezi lidmi nezkažily pádem v ráji, byl by mezi nimi kvetl samý řád, mír a pokoj.³⁰ V *Clamores Eliae* Komenský píše: „Z počátku v světě nebylo mečů, kopí – ručnic, ale srpy, motyky a hospodářské motyky – Kain, Nimrod – farao – naplnili zemi nástroji vražd. Zastav to – poruč – ať se meče... rozkovávají, děla rozpouštějí a v zvony slívají...“³¹

Válkou Bůh člověka trestá za hříšnost. Komenský to připomíná opakovaně, nejen v *Obecné poradě*, jež je plodem jeho myslitelské zralosti, či v deníkových záznamech *Clamores Eliae*, které si pořizoval v posledních pěti letech

26 Zdůraznila V. Sch.

27 Patočka, J., Komenského mírové úsilí. In: týž, *Komeniologické studie. Soubor textů o J. A. Komenském*. Díl III.: Nepublikované texty. Ed. V. Schifferová. Praha, OIKOYMENH 2003, s. 593–594. (Sebrané spisy Jana Patočky. Sv. 11.) – Viz též příspěvek Martina Rittera v tomto čísle *Filosofického časopisu*: Ritter, M., Válka jako princip? K Patočkovu konceptu polemose. *Filosofický časopis*, 72, 2024, č. 2, s. 283–293.

28 Viz k tomu: Soudilová, V., Komenského filozofie nenásilí. In: Palouš, R. – Soudilová, V., *Comenius redivivus. Příspěvky k filozofii výchovy*. Praha, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1991, s. 41–64. Viz též pozměněnou německou verzi: Soudilová, V., Comenius' Philosophie der Gewaltlosigkeit in ganzheitlicher Perspektive. In: *Johann Amos Comenius – Vordenker eines kreativen Friedens*. Hrsg. E. Schadel. Frankfurt a.M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Peter Lang 2005.

29 Patočka, J., Komenského mírové úsilí, c.d., s. 594.

30 Srov. Komenský, J. A., Panorthosia, kap. XII, § 3. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 337. Lat. orig.: Komenský, J. A., Panorthosia. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 509.

31 Komenský, J. A., *Clamores Eliae*, c.d., s. 249.

života, nýbrž i v ranějších českých dílech, například ve spise *Pres boží*: „Rozumějmež tedy my také, že nynější naše trápení, války, loupeže, nátiskové, vypovídání, drahoty, hladové, žalářové a rozličná ukrutenství, kteráž se nad těly i dušemi našimi provodí, nic nejsou než boží (boží pravím, a ne nětčí) nás presování.“³² A podobně ve spisu *Truchlivý*: „... Všecky bídy, válka, meč, hlad, mor, zajímání, vyhánění etc. nám hříšným na hlavu se shrnuly.“³³

Také v *Panorthosii* Komenský uvádí, že „války se čítají všude v Písmech mezi projevy Božího hněvu a trestu, tak jako hlad a mor“.³⁴ Vysvětluje, že války nezavedl Bůh, nýbrž „tyran Nimrod“ a že války jsou „dílem ďablovým“.³⁵ Bůh však války neodstranil, nýbrž snášel je „na bezpečné naznačení jeho hněvu vůči lidem“.³⁶ Ve *Světě mravním* Komenský dokonce tvrdí, že „Bůh válku dovolil a sám stanovil příslušné zákony“.³⁷

Komenský opakovaně poukazuje na rozmanité projevy lidské zkaženosti, jež mají za následek konflikty, boje a války. V *Cestě světla* si stěžuje na počínání, které způsobilo, že svět, který měl být školou Boží moudrosti, se stal „cvičištěm hlouposti a zuřivosti a z velké části shromaždištěm Satanovým“.³⁸ Lidé totiž zapoměli na to, že do světa byli posláni do školy a nedbají o své vzdělání, „velká část lidí, ne-li většina, tráví život jako dobytek ve velké nevědomosti jak pokud jde o Boha, tak pokud jde o sebe a všechny věci“.³⁹ Proto všude panuje hrubá nevědomost, jež s sebou nese jednak pochybnosti o věcech nepochybných, jednak tvrdošíjně obhajování zjevně nesprávných domněnek. A to je příčinou ruznic, svárů, vražd, bitev a válek.⁴⁰ Komenského snahy o školskou reformu, o opravu „porouchaných dílen lidskosti“, byly tedy jedním z prostředků, s jejichž pomocí chtěl překonat situaci člověka v pádu a zkaženosti. K tomu totiž je nezbytné překonat barbarství a divokost přívěstí zjemnělou ušlechtilými uměními.⁴¹

32 Komenský, J. A., *Pres boží*. Eds. A. Molnár – V. Petráčková. In: *DJAK*. Vol. 3. Praha, Academia 1978, s. 420.

33 Komenský, J. A., *Truchlivého druhý díl*. Eds. M. Kyralová – N. Lupínková – A. Molnár – V. Petráčková. In: *DJAK*. Vol. 3, c.d., s. 69.

34 Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. XII, § 11. In: *týž, Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 340–341. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: *týž, CC*. Vol. II, c.d., sl. 513–514.

35 Tamtéž.

36 Tamtéž.

37 Komenský, J. A., *Svět mravní*, c.d., kap. VIII, § 16, s. 241. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Mundus moralis*, c.d., sl. 998.

38 Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. II, § 5, s. 26. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 296.

39 Tamtéž, kap. II, § 3, s. 25. Lat. orig.: s. 293.

40 Srov. tamtéž, kap. II, § 5, s. 26. Lat. orig.: s. 293.

41 Srov. Komenský, J. A., *Řeč o vzdělávání ducha*, c.d., s. 134. Lat. orig.: Komenský, J. A., *De cultura ingeniorum oratio*, c.d., sl. 100.

4. Pokažené věci lidské

Pro Komenského úvahy o válce a míru je velmi významné jeho pojetí člověka jako Božího obrazu (*imago Dei*) a s tím související nauka o „věcech lidských“ (*res humanae*), jež má v jeho univerzalistickém emendačním programu klíčový význam: napraveny mají být především pokažené „věci lidské“.42 Komenský o tom nejobsáhleji pojednává v *Panegersii*, první knize *Obecné porady*. „Věci lidské“ jsou ty věci, které vytvářejí vznešenou lidskou přirozenost,43 v tomto smyslu jsou naše vlastní, jimi se člověk povznáší nad ostatní živočichy a pozvedá k Boží vznešenosti. Příslušejí každému člověku do té míry, že je nelze od něho oddělit, aby nebyl připraven o to, co jej dělá člověkem.44

Člověku, jenž je obrazem Božím, byly vtištěny otisky tří hlavních Božích vlastností; kořeny v něm zapustily velká moc (*potentia magna*), svrchovaná moudrost (*sapientia summa*) a věčná dobrotivost (*bonitas aeterna*).45 Lidská vznešenost má tudíž tři kořeny, které jsou vlastní jen lidskému duchu: rozum, vůle a puzení k činům. Z lidské touhy po pravdě pochází *filosofie*, z touhy po dobru *zbožnost* a z vůle uspořádat věci podle své volby *politika*. *Filosofie, náboženství a politika* jsou podle Komenského hlavní „věci lidské“, „nejvyšší lidské činnosti“ (*tria summa hominum εργα*), všechno ostatní je vedlejší. Účelem filosofie je „smír myslí s věcmi“, účelem náboženství „smír svědomí s Bohem“, účelem politiky „duševní smír mezi lidmi“.46

Komenský varuje: Všechno je ztraceno, pokud lidské věci propadnou zkaže. Jestliže lidé nedbají o své trojí dobro, nepečují o Boží obraz v sobě, zapomínají na nejvyšší cíle svého eminentního postavení a rozptylují se nižšími dobry, řítí se do záhuby, vzájemně se dusí hašteřením a spory, vysilují se vzájemnou nenávisť.47 Spory vzdělanců však nepřinášejí tak veliké zlo jako konflikty politiků a duchovních. Ze sporů o moudrost nevznikají války a záplavy

42 K problému Komenského emendačního programu v dobovém kontextu všeobecné reformace viz Hotson, H., The Instauration of the Image of God in Man: Humanist Anthropology, Encyclopaedic Pedagogy, Baconianism and Universal Reform. In: Pelling, M. – Mandelbrote, S. (eds.), *The Practice of Reform in Health, Medicine, and Science, 1500–2000: Essays for Charles Webster*. Ashgate, Aldershot 2005, s. 1–21.

43 Srov. Komenský, J. A., *Panegersia*, kap. IV, § 3. In: týž, *Obecná porada*. Vol. I, c.d., s. 80. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panegersia*. In: týž, *DJAK*. Vol. 19/1, c.d., s. 101.

44 Srov. tamtéž, kap. IV, § 23 a 25, s. 83–84. Lat. orig.: s. 105.

45 Srov. tamtéž, kap. IV, § 14 a 22, s. 82–83. Lat. orig.: s. 102 a 104.

46 Tamtéž, kap. IV, § 12, s. 81–82. Lat. orig.: s. 102.

47 Srov. Komenský, J. A., *Metoda jazyků nejnovější, Pozdrav mužům vpravdě vzdělaným, předním zástupcům věd a moudrosti mezi křesťanským lidem*, § 2–3, 6–7. Přel. H. Businská. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. III. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1964, s. 43–45. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Novissima lingvarum methodus, Viris vere eruditibus, in populo Christiano literarum et sapientiae antistibus, salutem*. Eds. H. Businská – D. Čapková – V. T. Miškovská-Kozáková – Z. Pospíšilová – M. Steiner. In: *DJAK*. Vol. 15/II. Svazek připravil kolektiv autorů. Praha, Academia 1989, s. 99.

krve. Vzdělanci totiž „nesmýšlet shodně o týchž věcech nepovažují za zločin, jenž musí být smyt krví, ... neštvou národy nebo vládce národů do vzájemných válek“.⁴⁸ Války, které pustoší svět a v nichž je prolévána krev, vyvolávají dva další stavy: státníci a duchovní.⁴⁹ Spory o náboženství a politické spory, „touha po panování a domnění některých, že mají u boha mocnější postavení, podněcují ke zbráním, takže se náboženské skupiny a státy zběsile vrhají vzájemně proti sobě, navzájem se rozmetávají a z kořene vyvracejí, a z kvetoucích měst, království a církvi dělají mrtvá těla měst, království a církvi“.⁵⁰ Komenský shledal, že nejhůře je tomu v křesťanství: „V celém světě nevedou náboženské neshody k tak trpké nenávisti, k tak zarputilým sporům, k tak krvavým pronásledováním, k tak krutým trestům, k tak zuřivým válkám“, jako v současném křesťanském náboženství.⁵¹

Komenský opakovaně poukazuje na to, že člověk zanedbává výsady, jimiž předčí živočichy a je Bohu podoben, pachtí se za podřadnějšími hodnotami, které sdílí se zvířaty, preferuje hodnoty nižší a zdánlivé před hodnotami stálými a pravými, to jest před moudrostí (*sapientia*), zbožností (*pietas*) a rozvážností (*prudentia*).⁵² „Jak vypadá obvyklé lidské úsilí, které pracně vynakládá celý svět? ... Pachtění se za majetkem, poctami a rozkošemi... Tyto tři věci se obecně pokládají za základ lidského štěstí... Ale co znamenají všechny tyto věci? Majetek – jistou starost, pocty – dým ve větru, rozkoše – sladký jed, lákadlo veškerého zla.“⁵³ Následkem toho se lidé mezi sebou neshodnou, „všude přibývají neustálé války, vraždění, spory všech se všemi a vznikají střety úvah, přání, řečí, ba i zbraní... Všechna lidská společenství... nejsou ničím jiným než jakýmsi zápasštěm.“⁵⁴

48 Tamtéž, § 8, s. 45. Lat. orig.: s. 100.

49 Srov. tamtéž.

50 Tamtéž. – Podobně Komenský, J. A., Panegersia, kap. VI, § 23. In: týž, *Obecná porada*. Vol. I, c.d., s. 95. Lat. orig.: Komenský, J. A., Panegersia. In: týž, DJAK. Vol. 19/I, c.d., s. 120.

51 Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*, c.d., kap. I, § 17, s. 45. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Unum necessarium*, c.d., s. 81.

52 Trojice pojmů moudrost (*sapientia*), zbožnost (*pietas*), rozvážnost (*prudentia*) odpovídá trojici hlavních věcí lidských, tj. filosofii, náboženství a politice. Termín *prudentia* je někdy překládán jako mravní rozumnost. *Prudentia* má centrální a konstitutivní význam v pansofickém Světe mravním, je to stavitelka (*architectrix*) Světa mravního, jehož součástí je též politika. Srov. Komenský, J. A., Pansofia, Svět mravní. In: týž, *Obecná porada*. Vol. II, c.d., s. 187. Lat. orig.: Komenský, J. A., Pansofia, *Mundus moralis*. In: týž, CC. Vol. II, c.d., s. 547. – Komenský někdy jakožto synonymum pojmu *sapientia* užíval pojem *eruditio* (vzdělání). Viz k tomu: Balík, V., K pojmu *sapientia* v Komenského filosofických textech. In: Rezníková, L. – Urbánek, V. (eds.), *Ex definitione: Pansofické pojmy J. A. Komenského a jejich dobové kontexty. Studie Martínu Steinerovi*. Praha, Filosofia 2017, s. 321–334.

53 Tamtéž, § 9 a 10, s. 85. Lat. orig.: s. 79.

54 Tamtéž. – Viz též Soudilová, V., K teologickoetickému aspektu Komenského irénismu. *Studia Comeniana et historica*, XXIV, 1994, č. 51, s. 25–29.

Komenský každou dějinnou roztržku přivádí zpět k původní „roztržce vyvolané hříchem“, kdy se člověk upíná místo k božským věcem k věcem pozemským.⁵⁵ V roce 1667 osobně předal diplomatům, kteří v Bredě jednali o ukončení druhé anglo-nizozemské války o námořní obchodní cesty, spis *Angelus pacis*, v němž tyto „mírové vyslance“, též všechny křesťany v Evropě a všechny národy v celém světě vyzýval, „aby se zastavili, válčit přestali a učinili místo knížeti míru, Kristu...“.⁵⁶ „Má-li se uklidnit prudkost vši války, bude třeba, aby se nejdříve uklidnila prudkost vši chtivosti“, praví se v tomto irénickém spisu.⁵⁷ „Syn boží, když byl vyslán napravovat porušení v pokolení lidském a když v lidském těle prodléval ve světě, schválně nechťel mít žádného majetku, aby ukázal léky této nemoci, říkáje, že blaženější je dáti, než bráti.“⁵⁸

V našem kontextu je významný Komenského komentář k *Listu Jakobovu* (Jak 4, 1.2.4): „Kdo... chce být přítelem světa, stává se nepřitelem Božím... Odkud jsou mezi vámi boje a sváry? Nejsou to právě vášně, které vás vedou do bojů? Chcete mít, ale nemáte.“ Komenský k tomu dodává: „Je zřejmo, že apoštol tu mluví o chtivosti majetku, o lakotě, kterou Pavel nazval kořenem a Démokritos metropolí všech neřestí.“⁵⁹ „Trhy i zisk z nich plynoucí“ jsou příčinou toho, že se „národové křesťanští tak nemilosrdně potýkají mezi sebou o věci tohoto světa...“.⁶⁰ Spis *Angelus pacis* Komenský sepsal tři roky před smrtí, kdy byl snad ještě více než dříve zaujat eschatologickými, apokalyptickými a chiliastickými vizemi a kdy síla i jeho víra v tzv. nová proroctví. Připomeňme, že diplomatům jednajícím v Bredě kromě spisku *Angelus pacis* osobně předal též výtisk přepracovaných proroctví *Lux e tenebris* (*Světlo z temnot*), který uveřejnil v roce 1665.⁶¹ Proroctví Mikuláše Drabíka, za jehož

55 Komenský, J. A., Svět duchovní, kap. III, § VIII. Přel. J. Hejlek – E. Procházková. In: týž, *Obecná porada*. Vol. II, c.d., s. 298. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Mundus spiritualis*. In: CC. Vol. II, c.d., sl. 1067–1068.

56 Komenský, J. A., *Posel míru*, c.d., s. 501. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Angelus pacis*, c.d., s. 177.

57 Tamtéž, § 24, s. 518. Lat. orig.: s. 189.

58 Tamtéž, § 25, s. 519. Lat. orig.: s. 190.

59 Tamtéž, § 24, s. 518. Lat. orig.: s. 189. – Srov. 1 Tim 6, 10: „Kořenem všeho zla je láska k penězům. Z touhy po nich někteří lidé zbloudili z cesty víry a způsobili si mnoho trápení.“ – Srov. Démokritos, zl. B 281. In: *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und deutsch von Hermann Diels*. Erster Band. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung 1903, s. 436: Δημοκραίτου. Ὁσπερ ἐν (μὲν) τοῖς ἔλκεσι φαγέδαινα κάκιστον νόσημα, οὕτως ἐν τοῖς χοήμασι τὸ... (μὴ) προσαρμόσαν καὶ τὸ συνεχέει). Výrok byl někdy připisován Diogénovi ze Sinópy a Biónovi (např. Erasmus Roterdamský, Conrad Lycosthenes, Joseph Lange) – viz k tomu komentář ke spisu: Komenský, J. A., *Angelus pacis*, c.d., s. 209a.

60 Komenský, J. A., *Posel míru*, c.d., § 20, s. 515. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Angelus pacis*, c.d., s. 188.

61 Komenský, J. A., *Lux e tenebris novis radiis aucta, hoc est Solemnissimae Divinae revelationes in usum seculi nostri factae*. Quibus I. De populi Christiani extrema corruptione lamentabiles querelae instituuntur. II. Imponentibusque terribiles Dei plagae denuntiantur. III. Et quomodo tandem Deus (deleta pseudo-Christianorum, Judaerorum, Turcarum, paganorum et omnium sub coelo gentium Babylone) novam, vere catholicam donorum Dei luce plene coruscantem

obhajobu sklídil z různých stran řadu kritických výtek, pak hájil ve spise *Voluminis prophetici... dimissio*,⁶² jenž byl vytištěn ve stejném roce jako *Angelus pacis*. Ocituje tedy ještě úryvek z této apologie, v němž jsou války rovněž výslovně připsány na vrub lidské chtivosti a chamtivosti: „Jedno je zřejmé, křesťané dnes vedou války pro ‚mé‘ a ‚tvé‘, poněvadž se jedni druhým snaží před ústy urvat jakási vnější dobra (pocty a tituly, důchody a majetek, výhody a zisky), třebaže to Kristus výslovně zakázal (Mat. 5, 35 nn).“⁶³

Boj proti materiální hrabivosti, chamtivosti a zištnosti je u Komenského paralelní s bojem proti uzurpativnímu násilí. Podkládá jej biblická alternativa služby mamonu nebo Bohu.⁶⁴ Komenský praví: „Syn boží... dosvědčil, že život žádného člověka nezáleží v rozhojnění statků (Luk 12, 15),⁶⁵ a prohlásil také, že nikdo nemůže složit Bohu i mamonu.“⁶⁶ Komenský doporučuje, aby ten, kdo hodně vydělá na svých obchodech, o to více vynakládal „na chudé, sirotky, pocestné, chudobince, školy, chrámy a jiné zbožné účely“, neboť jen tak se oprostí od starostí spojených se shromažďováním pokladů a s výdaji na světské marnosti a životní zbytečnosti.⁶⁷ Brojí proti tomu, aby „pro budoucno nějací soukromníci hromadili poklady na soukromý prospěch“.⁶⁸ Mohlo by se dokonce zdát, že Komenský ve spise *Angelus pacis* rozvíjí jakousi „ranou kritiku kapitalismu“, jak před krátkým časem poznamenal P. Pavlas.⁶⁹

tem Ecclesiam constituet et quis jam status ejus futurus sit ad finem usque seculi, explicatur. Per immisas visiones et angelica Divinaque alloquia facta I. Christophoro Kottero Silesio ab anno 1616 ad 1624; II. Christianae Poniatoviae Bohemae annis 1627, 1628, 1629; III. Nicolao Drabicio Moravo ab anno 1638 ad 1664. Cum privilegio Regis regum et sub favore omnium regum Terrae recudendi haec ubiubi gentium, donec omnia reddantur nota omnibus sub coelo populis et lingvis. [Amsterdam] 1665.

- 62 Komenský, J. A., *Voluminis prophetici judicia ultimi seculi mundo nunciantis et e tenebris in lucem prodeuntis ad Eminentissima Christiani orbis Capita solemnibus jussu Dei dimissio*. Anno 1667, mense Majo, s. I.; český překlad výňatků: týž, *Slavnostní, Bohem přikázané rozeslání knihy proroctví, zvěstující světu soudy posledního věku a vedoucí z temnot k světlu, určené nejvýznamnějším hlavám křesťanského světa*. Přel. J. Červenka. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. VI, c.d., s. 456–495.
- 63 Komenský, J. A., *Slavnostní, Bohem přikázané rozeslání knihy proroctví, zvěstující světu soudy posledního věku a vedoucí z temnot k světlu, určené nejvýznamnějším hlavám křesťanského světa*, c.d., s. 462.
- 64 Petr Pavlas „službu mamonu“ analyzuje jako jednu ze sedmi „kognitivních metafor“ spisu *Angelus pacis* – Srov. Pavlas, P., *Gott und Frieden. Biblische Sprache und Kognitive Metaphern des Angelus pacis. Comenius-Jahrbuch*, Bd. 31, 2023, s. 87–110.
- 65 Lk 12, 15: „Mějte se na pozoru před každou chamtivostí, neboť i když člověk má nadbytek, není jeho život zajištěn tím, co má.“
- 66 Komenský, J. A., *Posel míru*, c.d., § 25, c.d., s. 519. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Angelus pacis*, c.d., s. 190.
- 67 Tamtéž, § 43, s. 519. Lat. orig.: s. 196.
- 68 Tamtéž, § 41, s. 519. Lat. orig.: s. 196.
- 69 „Comenius' Auswahl von Jesajas Prophezeiung über Tyrus, eine reiche und mächtige Handelsstadt der Antike, wirkt fast wie eine frühe Kapitalismuskritik.“ – Pavlas, P., *Gott und Frieden. Biblische Sprache und Kognitive Metaphern des Angelus pacis*, c.d., s. 102.

5. Celek, jednota a sjednocení

Podívejme se nyní na Komenského kritiku „soukromníků“ v kontextu jeho ontologie, k jejímž hlavním rysům náleží preference celku, celostnosti a jednoty před parciálností, fragmentárností a roztržkou. Tím již plynule přecházíme od tematiky teologicko-etické, či přesněji řečeno: biblicko-axiologické, k problematice teologicko-ontologické, do jejíhož rámce souvislosti u Komenského mravní neřesti náležejí. Pro naše téma jsou klíčové ontologické kategorie jednoty, celostnosti a řádu, jež spoluvytvářejí ontoteologický základ jeho úvah o válce a míru.⁷⁰

Pro Komenského příznačný důraz na jednotu a sjednocení, celek a celostnost je dán jeho příklonem ke křesťanskému novoplatonismu. Jednota (*unitas*) je podle Komenského principem každého jsoucna; nejednota (*disunio*) působí rozdělení (*distractio*) a zkázu (*corruptio*), úzkost (*anxietas*) a bolest (*dolor*).⁷¹ Jednota souvisí s jedností: jednota (*unitas*) a z toho plynoucí sjednocení (*unio*) a vzájemnost (*communio*) je obrazem božství: „Bůh je totiž cosi jediného, i když je vším; je vším a přece je jedno jediné.“⁷² Porušení jednoty a celostnosti, parciálnost, je pro Komenského nedokonalostí na rovině ontologické i zlem na rovině etické, neboť všechny konflikty a nakonec i to nejstrašnější, války, pocházejí z jednoho zdroje: z parciálního zájmu, ať již jednotlivce, či skupiny, církve, národa, nebo státu.⁷³

Pro Komenského jsou mravní neřesti projevem partikularismu, který je zjevný zvláště v sobectví a v odklonu od celku. Je samozřejmé, že i v tomto kontextu je teologickým východiskem biblická myšlenka prvotního hříchu. V *Panegersii* Komenský spatřuje původ zkažení prvotního člověka v tom, že opustil společný pramen a obrátil se ke svému soukromému zájmu.⁷⁴ V *Cestě světla* píše: „Opuštění společného dobra stejně jako přisvojení majetku... pochází od ďábla a Adama: odtud je všechno rozerváno. Neboť ďábel, protože vidí, že je odtržen od Boha, odtrhuje a rozlučuje rovněž všechno, co může. Naproti tomu Bůh... všechno spojuje a váže, nebe a zemi, anděly a lidi, všechny národy, všechny věci, všechna požehnání a všechny časy se samotnou věčností.“⁷⁵

70 Ontologické základy Komenského úvah o míru jsou širší, důležité jsou též kategorie harmonie a světla. Viz k tomu podrobněji: Soudilová, V., Komenského filozofie nenásilí, c.d.

71 Srov. Komenský, J. A., *Panegersia*, kap. VIII, § 13. In: týž, *Obecná porada*. Vol. I, c.d., s. 104. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panegersia*. In: týž, *DJAK*. Vol. 19/I, c.d., s. 133.

72 Tamtéž, kap. IX, § 8, s. 110. Lat. orig.: s. 141.

73 Srov. tamtéž, kap. IX, § 19, s. 113. Lat. orig.: s. 144–145.

74 Srov. tamtéž, kap. IX, § 28, s. 115. Lat. orig.: s. 147–148.

75 Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. IV, § 12, s. 34. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 301.

V *Panorthosii* Komenský kritizuje zchytralost reálné politiky, jež je způsobilá tím, že lidé zaměňují péči o obecné blaho za soukromé snažení a místo na Boha a na obecné dobro se ohlížejí na sebe a své soukromé zájmy. Následkem toho nikde není opravdový klid, nýbrž všude panuje podezírání, závist, nenávist, války – „zkrátka všude nucení a násilí“.⁷⁶ V *Panegersii* Komenský upozorňuje: „Nezajišťujeme svou budoucnost prostřednictvím celku, abychom byli ve všech ohledech v bezpečí, nýbrž marně hovoříme jeden pro to, druhý pro ono a zapomínáme na věci, které jsou možná více důležité. A tak vše je rozerváno, ba dokonce ve zmatku, a jako odměnu za své sobectví si odnášíme věčné sváry mezi sebou navzájem, sváry ve svém nitru i sváry s Bohem... Nechtě tedy všude a ve všem zahyne sobectví a do všeho se všude navrátí všeobecnost (neboli pravé katolictví).“⁷⁷

Bůh, který je jediným, chce, abychom se jako jeho obraz všichni stali jedním. „Jednota a z toho plynoucí sjednocení a vzájemnost je obrazem božství“, píše Komenský v *Panegersii*.⁷⁸ Vyzývá k jednotě a sjednocení: „Svět je totiž po hmotné stránce jednotný; proč by se tedy nestal takovým i po stránce duchovní?... Je tedy zřejmé, že všichni mají společný domov a jsou prodchnuti společným duchem. Co nám tedy jako spoluobčanům v jednom světě brání sjednotit se do jednoho státu se společnými zákony?“⁷⁹ Tím, že Bůh vše stvořil z jediné látky, že stvořením světa vtiskl pečeť své vlastní podoby, poskytl jim jediný příbytek – svět, společnou podlahu – zemi, společnou střechu – nebe. Nejenže tak založil nezměnitelné základy prostého sjednocení a vzájemnosti mezi lidmi, ale zároveň také zřetelně naznačil svou vůli, abychom setrvali v co nejúžším sjednocení a vzájemnosti.

6. Řád a mír

Podle Komenského ve veškerenstvu všechno souvisí se svým celkem a slouží tomuto celku, protože Bůh vše spojil a sjednotil svým řádem. Právě řád (*ordo*) je pro Komenského, ve shodě s Augustinem, základem míru.⁸⁰ Ve *Věcném pansofickém slovníku* Komenský uvádí vedle vcelku tautologických vymezení míru, jako „klidný stav věcí“, „vše je v bezpečí“ atd., i mnohem význačnější, již

76 Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. XII, § 10. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 339. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 512.

77 Komenský, J. A., *Panegersia*, kap. IX, § 28. In: týž, *Obecná porada*. Vol. I, c.d., s. 115. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panegersia*. In: týž, DJAK. Vol. 19/1, c.d., s. 148.

78 Tamtéž, kap. IX, § 8, s. 110. Lat. orig.: s. 141.

79 Tamtéž, kap. VIII, § 14, s. 104. Lat. orig.: s. 133.

80 Srov. Augustinus, Aurelius, *Ad Marcellinum De civitate Dei contra paganos libri XXII*, lib. XIX, cap. XIII. In: Migne, J.-P. (ed.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. Vol. 41. Parisiis, apud J.-P. Migne editorem 1864, sl. 610.

zcela netautologické určení: „díky řádu“.⁸¹ Je samozřejmé, že navazuje na pojetí řádu, jež je nábožensky založeno v Bibli a jež pro něj získalo přitažlivou podobu v novoplatónské filosofické verzi. Je známo, že spojitost řádu s mírem je naznačena již v Platónově *Ústavě* a v *Zákonech*.⁸² Propojenost těchto dvou pojmů, odvozená etymologicky z řeckého substantiva εἰρήνη a latinského *pax* ve smyslu smluvně zajištěného řádu, přešla i do teologického povědomí.

V metafyzickém textu *Janua rerum reserata*, kde Komenský o „řádu věcí“ pojednává, vyzvedává v platónském duchu ontotvornou povahu řádu: řád dává věcem bytí a je jakoby „duší věcí“.⁸³ Vymezuje jej jeho náležité rozpoložení jsoucna uvnitř sebe sama: jde o to, aby si věci, jež jsou současně, navzájem nepřekážely, nýbrž aby si pomáhaly. Nejsou-li části jsoucna navzájem náležitě uspořádány, je porušena jednota, pravdivost a dobrota jsoucna, které následkem toho samo sobě bude „překážkou, přítěží, potupou“.⁸⁴

81 Komenský, J. A., Věcný pansofický slovník. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. IV. Svazek připravil kolektiv autorů. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966, s. 541. Lat. orig.: „Pax status rerum ordinis beneficio tranquillus, ut omnia in tuto sint. Trias ergo dicit, qui pacem dicit. 1. Rerum statum tranquillum sine tumultu. 2. fundamentum ejus, Ordinem. 3. fructum ejus, Securitatem.“ – In: Komenský, J. A., *Lexicon reale pansophicum*. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 1128.

82 Viz např. Platón, *Ústava*. Přel. F. Novotný. Praha, OIKOYMENH 2005, kniha šestá, 500c, s. 253: „Vždyť, Adeimante, kdo má doopravdy svou mysl u čistých jsoucnech, ani snad nemá kdy, aby hleděl dolů na usilovní lidi a v boji s nimi se naplňoval záštími a nepřátelstvím; naopak když se člověk tak dívá na jsoucna spořádaná a trvajících stále v témže poměru a vidí, že mezi nimi není vzájemného páchání a zakoušení bezpráví, nýbrž že všechna se spravují řádem a rozumem, nutně to napodobuje a co nejvíce se tomu přizpůsobuje.“

83 Komenský, J. A., Dvěře věcí otevřené to jest první moudrost, kap. XXV, § 7, s. 388. In: týž, *Spisy o první filosofii*. Přeložili a vydali V. Balík – V. Schifferová. Praha, OIKOYMENH 2017, s. 389. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Janua rerum reserata hoc est sapientia prima*. In: týž, *Spisy o první filosofii*, c.d., s. 388. – Podle Komenského je autorem výroku Platón, u něhož lze číst podobné výroky, nikoli však přesně v tomto znění, na více místech. Srov. např. Platón, *Timaios* 30a nn. In: týž, *Timaios. Kritias*. Přel. F. Novotný. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 28; či Platón, *Kratylos* 400a. Přel. F. Novotný. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 28; či Platón, *Kratylos* 400a. Přel. F. Novotný. Praha, OIKOYMENH 1994, s. 36–37.

84 Komenský, J. A., Dvěře věcí otevřené to jest první moudrost, c.d., kap. XXV, § 2, s. 387. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Janua rerum reserata hoc est sapientia prima*, c.d., s. 386. – *Trias jednota (unitas), pravdivost (veritas), dobrota (bonitas), jedno (unum), pravdivé (verum), dobré (bonum)* tradičně patří do pojmové výbavy metafyzického založení teologického trinitarismu, jehož byl Komenský stoupencem. U Komenského se vyskytuje často, zvláště v jeho textech o metafyzice. Např. v jeho učebnici metafyziky z roku 1631 tato trias představuje *esenciální atributy (attributa essentialia)*, která mají stvoření společná se Stvořitelem. Viz Komenský, J. A., *První filosofie*. In: týž, *Spisy o první filosofii*, c.d., s. 39. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Prima philosophia*. In: tamtéž, s. 38. Ve spise *Pansofické scenografie část II* (in: tamtéž, s. 125; Lat. orig.: *Scenographiae pansophicae pars II*. In: tamtéž, s. 124) tato trias představuje principy jednotlivého jsoucna (*principia entis singularis*) a je výslovně uvedena do souvislosti s Augustinovou triádou *unitas (jednota), species (podoba), ordo (řád)*. Viz k tomu poznámky č. 103 a 203 in: Komenský, J. A., *Spisy o první filosofii*, c.d., s. 39 a s. 126.

Komenský upozorňuje na to, že k zachování pokoje je zapotřebí jednoho jediného: svornosti. A k zachování svornosti je třeba řádu v osobách i v činech.⁸⁵ Lidé však rád daný Bohem nejrůznějším způsobem porušují. Komenský se v *Panegersii* podrobně zabývá tím, jak lidé rád věci všude uvádějí ve zmatek tím, že se buď ženou za vládou, nebo že se naopak všemu ovládání vymykají.⁸⁶ Jsou v tom nerozumnější než zvířata, která se drží svého živlu, podle řádu stanoveného Bohem: ptáci vzduchu, ryby vody, plazi země. Lidem naproti tomu nezabraňují ani přirozené hranice, ani velké vzdálenosti, jež je oddělují, v podivné posedlosti si ubližovat. „Napadáme jedni druhé i z druhého konce světa, abychom se mohli olupovat, pustošit a ničit, ačkoli máme společnou přirozenost.“⁸⁷ Jsme v tom horší než šelmy, které bojují jen svými přirozenými zbraněmi, nikoli stroji, jež vymyslela „naše dábská obratnost“, a které proti sobě zápasí kvůli potravě a potomstvu, nikoli ze ctižádosti, svévole a svárlivosti, nikoli v tisícových shromážděních.⁸⁸ V *Cestě světla* Komenský důtklivě varuje: „Co se má zachránit v potopě lidských zmatků, musí se vrátit k řádu ustanovenému Bohem, anebo zahyne“ – stejně jako se zachránili pozemští živočichové, kteří vstoupili do Noemovy archy, zatímco ti, kteří do ní nevstoupili, zahynuli.⁸⁹

7. Chiliasmus

Obraťme nyní pozornost ještě ke Komenského chiliastické víře, která spolu vytváří teologický základ, z něhož jeho myšlenky o válce a míru vyrůstaly. Právě v souvislosti s chiliasmem je určitá kontroverznost jeho názorů na problémy války a míru nejnápadnější. Na jednu stranu byly chiliastickými a apokalyptickými představami, a též novými profecíemi, poháněny jeho politické aktivity, jimiž se houževnatě pokoušel zvrátit vývoj evropské politiky ku prospěchu své církve – naděje na obrat ve válečném konfliktu postupně vkládal do působení různých evropských panovníků. Oslovoval je, naléhal na ně a burcoval je, aby se postavili do čela válečného odporu proti katolicko-habsburskému bloku, ba dokonce se domníval, že by jim v jejich boji mohli být ná-

85 Srov. Komenský, J. A., *Jedno nezbytné*, c.d., kap. VII, § 1 a 2, s. 139. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Unum necessarium*, c.d., s. 109.

86 Srov. Komenský, J. A., *Panegersia*, kap. VI, § 10. In: týž, *Obecná porada*. Vol. I, c.d., s. 92. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panegersia*. In: týž, *DJAK*. Vol. 19/I, c.d., s. 116–117.

87 Tamtéž, kap. VI, § 11, s. 92. Lat. orig. s. 117.

88 Srov. tamtéž, kap. VI, § 12, s. 93. Lat. orig. s. 117. – Podle J. Červenky je tu Komenský inspirován některými místy ze spisu Erasma Rotterdamského *Querela pacis* (Basileae, Apud Io. Frobenium 1517, zejm. s. 24–25). Srov. Bečková, M., *Panegersia – komentář*. In: Komenský, J. A., *Obecná porada*. Vol. I, c.d., pozn. č. 55, s. 132.

89 Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. IV, § 12, s. 34. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 301.

pomocni také Turci, kteří, jak doufal, konvertují ke křesťanství.⁹⁰ Na druhou stranu byl ovšem plodem chiliasmu u Komenského také irénismus a pacifismus: v očekávání brzkého příchodu božského Spasitele k tisíciletému králování musí nakonec všechny sváry, konflikty a rozbroje ustoupit do pozadí.

Komenský, podobně jako někteří jiní jeho současníci, žil totiž v očekávání brzkého druhého příchodu Kristova a nastolení jeho tisícileté vlády před koncem světa. Věřil, že „šesté tisíciletí již dobíhá“ a nadchází „velká sobota světa“.⁹¹ Ze starozákonních proctví čerpal jistotu, že současné válečné běsnění je předzvěstí brzkého Kristova příchodu: „Jsou to totiž poslední války, jimiž král pokoje připravuje cestu svému pokojnému království (Za 9,10)... Neboť k přivodění pádu Babylonu má se trást celá země a křik má být slyšen mezi národy (Jr 50, 46).“⁹² Poslední obnově na zemi má předcházet „jakýsi den veliký a hrozný“. Komenský má za to, že tímto dnem je míněn šestý Boží soud,⁹³ jenž již nastává a jímž „bude vykonán trest nad Antikristem k podvrácení jeho království, jež je královstvím poslední šelmy a babylonské nevěstky, sedící na ní“.⁹⁴ S odvoláním na Apokalypsu, ale i na starozákonní proroky Daniela, Jóela aj.⁹⁵ Komenský upozorňuje, že očekávané proměně mají předcházet „temnoty, oheň a krev“, což znamená, že „v čas zničení čtvrté šelmy budou války tak časté, dlouhé a krvavé, že se bude zdát, jako by se hýbala země i nebe“.⁹⁶

Kristus, jenž po šest tisíciletí vládl uprostřed nepřátel, bude v sedmém tisíciletí vládnout bez nepřátel, „polože je za podnož nohou svých (Ž 110,2; Žd 10,13; 1 K 15,25.26).“⁹⁷ V *Panorthosii* Komenský připomínal: „Kristus dosud nezaujal celé své království, končiny země (Ž 2,8), dosud nepoložil všechny své nepřátele za podnož nohou svých (Ž 110,2.3), dosud nerozmetl lučičště, oštěpy a meče, ani nerozhlásil pokoj všem národům (Za 9,10).“⁹⁸ V *Cestě světla*, s oporou v Pavlově *Prvním listu Korintským*,⁹⁹ pak Komenský upozorňo-

90 Podrobnější výklad přináší kapitola: Schifferová, V., Jan Amos Komenský. O nápravě politiky a novém věku lidstva. In: Kučera, R. – Chotaš, J. (eds.), *Politické myšlení raného novověku. Dějiny politického myšlení*. Vol. III/1. Praha, OIKOYMENH 2022, s. 117–170.

91 Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. II, § 33. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 273. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 389.

92 Srov. tamtéž, kap. II, § 43, s. 276. Lat. orig.: sl. 393.

93 První soud konal Bůh v ráji nad Adamem a Evou a jejich rádcem Satanem, druhý soud byl za potopy, třetí nad Sodomou a Gomorou, čtvrtý nad faraónem a Egyptany, pátým bylo zavržení židovského národa. Srov. tamtéž, kap. II, § 47, s. 277. Lat. orig.: sl. 395.

94 Srov. tamtéž, kap. II, § 44 a 47, s. 276. Lat. orig.: sl. 393–396.

95 Srov. tamtéž, kap. II, § 48, s. 277. Lat. orig.: sl. 396. – Srov. též Zj 17 a 18; Da 7 a 11, Jl 3,2.

96 Srov. Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. II, § 49. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 277. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 396.

97 Tamtéž.

98 Srov. tamtéž, kap. II, § 40, s. 275. Lat. orig.: sl. 392.

99 Srov. Ž 110, 1–3; 1 Kor. 15, 24–49.

val na to, že slova o Kristově království nad nepřáteli, kteří mu budou dáni za podnož, se netýkají věčného života po Posledním soudu. Právě-li apoštol, že „jako poslední nepřítel bude přemožena smrt“¹⁰⁰ pro Komenského z toho plyne, že „ostatní nepřátele je třeba zahubit dříve, než bude zahubena smrt, totiž v tomto smrtelném životě“¹⁰¹ aby se říše světa staly říšemi Pána našeho a Krista jeho (Zj 11).¹⁰² Netřeba snad ani připomínat, že Komenský se výše uvedeným komentářem od svého převážně pacifistického smýšlení povážlivě odchýlil.

Rozporuplnost Komenského myšlenek o válce a míru je takto snad alespoň částečně objasněna. Konflikty, boje, války jsou pro něho součástí světa, který „jest“, zatímco nastolení všeobecného míru a usmíření – to je program pro svět, který teprve „býti má“. Komenský se táže, „zda potom budou války“? A odpovídá: „Popírám to, poněvadž na počátku tomu tak nebylo.“¹⁰³ „A poněvadž celý věk lidský je jako věk jediného člověka..., tedy i tvářnost války je jako tvářnost jediné války. Z války plyne, že jedna strana zvítězí nebo že si z únavy obě podají navzájem ruce, takže každá válka přechází konečně v mír. Doufejme tedy, že jednou nastane čas, kdy všichni navaveni válkami se vrátí k míru.“¹⁰⁴ Před koncem světa, v Kristově království, bude panovat pokoj a soulad, podobný tomu, jaký byl před potopou, „kdy celý svět nevěděl o válkách“¹⁰⁵ Lidé se vrátí k zdravému rozumu, odnaučí se životu zvířecímu a budou pěstovat život rozumný, duchovní, božský, odevšad bude odstraněna nenávisť, utichnou spory a bude nastolen všeobecný mír.¹⁰⁶

Komenský v této souvislosti připomíná i předpovědi starozákonních proroků, např. Izajášovu vizi o obnovení rajskeho souladu mezi vším stvořením: „Vlk bude pobývat s beránkem, levhart s kůzlem odpočívát. Tele a lviče i žírný dobytek budou spolu a malý hoch je bude vodit.“¹⁰⁷ Aby nebyla dána žádná příležitost k válkám, mají být odstraněny zbraně. V *Panorthosii* Komenský praví: „Pušek se má užít proti šelmám, kdežto z děl by se měly slévat zvony ke svolávání lidu nebo hudební nástroje, aby tak všechno sloužilo k velebení Boha.“¹⁰⁸ V *Pannuthesii* vyzývá „hlavy světa“, aby konečně zanecha-

100 1 Kor. 15, 26.

101 Část textu zvýraznila V. Sch.

102 Srov. Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. XX, § 11, s. 129. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 359.

103 Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. XII, § 11. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 339. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: týž, *CC*. Vol. II, c.d., sl. 513.

104 Tamtéž, kap. II, § 12, s. 266. Lat. orig.: sl. 375.

105 Tamtéž, kap. II, § 28, s. 272. Lat. orig.: sl. 386.

106 Srov. Komenský, J. A., *Cesta světla*, kap. XX, § 13 a 14, s. 130–131. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Via lucis*, s. 359–360.

107 Iz 11, 6. Srov. Komenský, J. A., *Panorthosia*, kap. II, § 28. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 272. Lat. orig.: Komenský, J. A., *Panorthosia*. In: týž, *CC*. Vol. II, c.d., sl. 386.

108 Tamtéž, kap. XXIV, s. 406–407. Lat. orig.: Komenský, J. A., sl. 637–638.

ly válek a přestaly hromadit poklady na pořizování válečné výstroje, zbraní a zbrojnic, kterých již více – dá Bůh – nebude třeba: „Meče se budou muset překovat na motyky a oštěpy na srpy.“¹⁰⁹ „V napraveném blaženém světě již nebude uplatňován dábelický imperativ ‚Rozděluj a vládni‘, na jeho místo nastoupí božská rada ‚Spojuj a kraluj‘.“¹¹⁰

Sedmé tisíciletí, poslední a nejvyšší stupeň lidských dějin, má být věkem osvíceným, zbožným a mírumilovným. Program univerzální nápravy, jehož součástí je nastolení všeobecného míru, je míněn jako příprava na poslední milénium. Komenský totiž zastává názor, že člověk nemá brzké nastolení Kristova království jen pasivně očekávat, nýbrž jako spolupracovník Boha se má na přípravě „zlatého věku“ aktivně podílet.

Základem a nástrojem pokojného věku má být nová všeobecná politika, jejímž úkolem je všechno u všech lidí zachovávat v míru, „aby každý člověk, odkud neznepokojován, měl možnost klidně žít a užívat co nejsvobodněji společné svobody, aby tak každá lidská společnost (menší, větší, největší) byla v takové svornosti, v jaké je sám svět, moudrostí Boží založený a sám sebe mocí řádu krásně udržující ve svém bytí.“¹¹¹ „Cílem této politiky bude znovushromáždění národů světa ve svornosti po urovnání a odstranění válek a zamezení i samých příčin k válkám. Neboť až dosud byly časy svárů, nyní budou časy míru... Zakročí Bůh a svou vahou ukončí spory, uvede všechno v řád..., aby přestala říše nimrodská, to je lovení lidí jako šelem; zato nechť začne šalomounské království Davidovo, kde bude každý sedět pod fíkem svým a révou svou.“¹¹² Komenský požaduje: „Politika, která neudrží lidské věci v míru, nechť zhyne!“¹¹³

K uchování míru má být zřízen politický mírový soud (*dicasterium pacis*), jenž bude pečovat o to, „aby nikde nepovstával národ proti národu“, aby nadále nikdo neučil boji či zhotovování zbraní a „aby nezůstaly žádné meče a oštěpy, které nebudou překovány v srpy a rádla“.¹¹⁴ Prvořadou povinností členů tohoto „direktoria mocností světa“, „aeropágu světa“, „senátu světa“ a „mírovládců říší“ je, aby sami byli takovými, jakými mají učinit jiné, to jest spravedlivými, mírumilovnými, vlídnými a svornými.¹¹⁵ Mají dohlédnout na to, aby všude na světě byly zřízeny „veřejné dílny k zachování míru“: rad-

109 Komenský, J. A., Pannuthesia, kap. IX, § 21. In: Komenský, J. A., *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 507. Lat. orig.: Komenský, J. A., Pannuthesia. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 772.

110 Komenský, J. A., Panorthosia, kap. XXVI, § 11. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 432. Lat. orig.: Komenský, J. A., Panorthosia. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 684.

111 Tamtéž, kap. XII, § 1, s. 337. Lat. orig.: sl. 508.

112 Tamtéž, kap. XII, § 4, s. 337. Lat. orig.: sl. 509. – Srov. též Mi 4, 4.

113 Komenský, J. A., Panorthosia, kap. XI, § 17. In: týž, *Obecná porada*. Vol. III, c.d., s. 335. Lat. orig.: Komenský, J. A., Panorthosia. In: týž, CC. Vol. II, c.d., sl. 505.

114 Tamtéž, kap. XV, § 15, s. 352. Lat. orig.: sl. 536.

115 Srov. tamtéž, kap. XVII, § 3, s. 357–358. Lat. orig.: sl. 546–547.

nice, tribunály, sněmy.¹¹⁶ „Když se některý národ Božím požehnáním velice rozmnoží a bude proto právě svou početností tak tísněn, že rodná půda nepostačí k obživě všech“, je povinností „mírovládců“ učinit taková opatření, aby nevyrážel na sousedy, nevraždil je a nevyháněl.¹¹⁷

8. Závěr

Problematika války a míru je u Komenského velmi rozsáhlá a komplikovaná. V limitovaném příspěvku jsem ho mohla představit jen několika dílčími záběry zaostřenými na to, co je v Komenského díle nejpříznačnější, ukázat nejdůležitější myšlenkové kontexty, do nichž jsou jeho myšlenky o válce a míru zasazeny, ovšem bez nároku na úplnost. Bylo by samozřejmě možné studii rozšířit o další tematicky relevantní náměty, jako jsou například Komenského pobídky k lásce, toleranci a vzájemnému odpuštění křivd, jeho výzvy k pokoře a upřímnosti, dále jeho doporučení ustoupit ze svého práva v zájmu míru atd., jež jsou založeny na prvním místě na etice evangelii.

Nicméně závěrem se omezím již jen na jedinou poznámku: Komenský o válce a míru nepojednává jako právník či státník. Jeho myšlenky o válce a míru se opírají o hluboký teologický a filosofický fundament. Utopičnost a fantastičnost mnoha jeho vizí je očividná. Zároveň je tu však uplatněna i Komenského osobní zkušenost; některé jeho postřehy odhalují, že problémy své doby dovedl vidět a posoudit i vcelku realisticky a že mnohdy mu v jeho snaze pomáhat a napravovat ony často tak utopické a fantastické „teoretické představy a soustavy“ sloužily jen jako „pomocné lešení“.¹¹⁸ Na to poukázal i Jan Patočka při komparaci Komenského spisů *Gentis felicitas* a *Angelus pacis*, v níž v tomto smyslu rozlišil „dva směry Komenského snažení“ a „dvě křídla jeho génia“.¹¹⁹ Domnívám se, že mnohé z Komenského myšlenek mají nadčasovou platnost a mohou promlouvat i k naší současnosti, přestože

116 Srov. tamtéž, kap. XVII, § 5, s. 358. Lat. orig.: sl. 547.

117 Srov. tamtéž.

118 Srov. Patočka, J., Doslov ke knize *Gentium salutis reparator* – Posel míru a blaha národů, c.d., s. 125.

119 „V *Gentis felicitas* je konkrétní přístup k věci, pozorovatelský, empirický postoj, autor je oživen snahou prakticky pomáhat v poměrech země, kde žije... teoretické představy a soustavy jsou mu jen pomocným lešením;... Nikde se v celém pojednání neobjevuje pranic fantastického. Jak jiný je proti tomu *Angelus pacis*! Přesto, že zvláště první polovina spisu má mnoho výstižných rozborů, ukazujících neoprávněnost, zhoubnost a zbytečnost válek, spočívá přece celý spis zřetelně na teoriích a konstrukcích a jeho ve všem utopický charakter je jasně patrný. Profetické záliby Komenského dostávají se ke slovu od počátku a nad druhou polovinou spisu vládnou neomezeně. Skoro jako by obě díla nevyšla z ruky téhož autora!“ Tamtéž, s. 125. – Viz též Komenský, J. A., *Gentis felicitas*. Eds. J. Nováková – M. Steiner. In: *DJAK*. Vol. 13, c.d., s. 35–66; čes. překl.: Komenský, J. A., Štěstí národa. Přel. M. Klučka. Eds. M. Klučka – J. Brambora. In: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*. Vol. VI, c.d., s. 249–290.

jsou založeny na myšlenkových předpokladech, z nichž některé jsou člověku dnešní doby cizí. Komentářů k problému aktuálnosti jsem se však v tomto příspěvku zdržela, neboť mám za to, že v tomto ohledu jsou Komenského vlastní slova dostatečně výmluvná.